

„RENGETEG NYOM VAN,
AMIT AZ ELMÚLT SZÁZADOK EMBEREI
HAGYTAK HÁTRA, CSAK HÁT
MEG KELL TANULNUNK OLVASNI EZEKET”

– Magyarosi Sándor beszélgetése

Fehér János művészettörténésszel –

Fehér János 1980-ban született Baróton, gyermekkorát Vargyason töltötte. Középiskoláit Baróton végezte, 2000-ben pedig felvételt nyert a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem történelem–művészet-történet szakára, ahol 2005-ben mesteri fokozatot is szerzett. Ezt követően a Székely Nemzeti Múzeum Erdővidék Múzeuma nevű baróti kirendeltségén dolgozott, ugyanakkor munkakapcsolatban állt a Kálnoky Alapítvánnyal is. 2006-ban újra Kolozsvárra került, ahol egy ideig a Kolozsvári Magyar Történeti Intézet kutatója volt. 2009-től szabadúszóként dolgozik, ma Baróton él. Egyebek mellett az ő nevéhez fűződik az olaszteleki Daniel-kastély falképeinek felfedezése, illetve az ábrázolt jelenetek megfejtésének kísérlete, és ugyancsak ő talált rá az angol királyi házzal való kapcsolata révén ismert Rhédey Claudia naplójára is. A következő beszélgetés főként arról szól, hogy mit és hogyan csinál egy művészettörténész, illetve hogy milyen váratlan és izgalmas dolgokkal szembesül munkája során.

*

A KEZDETEK: VARGYAS, OLASZTELEK, MIKLÓSVÁR

– Hogyan lett művészettörténész?

– Az érettségi után nekem is meg kellett találnom azt az utat, amin járhatok. Ez nem ment könnyen: két évnek kellett eltelnie, míg eldöntöttem, hogy történelem–művészettörténet párosítással Kolozsváron fogok továbbtanulni. A történelem iránt már korábban is érdeklődtem, de úgy gondoltam, hogy ez a tárgy csak úgy magában valószínűleg nem fekéldne nekem; valami kellene még melléje. Művészettörténetet már a középiskolában is tanultam, aztán az érettségi utáni évek útkeresése során kiderült, hogy Kolozsváron van lehetőség ilyen szakpárosításra. Így alakult ki.

– *Az egyetemen milyen kutatási témát választott magának?*

– Művészettörténetről lévén szó, a szakdolgozathoz nyilván főként erdélyi témát igyekezett találni magának az ember, és általában mindenki megpróbált olyasvalamit választani, ami földrajzilag is közel esett a lakóhelyéhez. Számomra ilyen értelemben tehát szinte adott volt, hogy az államvizsga-dolgozatomat a vargyasi és az olaszteleki Daniel-kastélyok építéstörténetéből fogom írni.

– *Foglalkozott Ön előtt más is ezzel a témával?*

– Főként a publicisztika szintjén, nem túlságosan részletekbe menően igen, de ezek az írások nem kifejezetten építészettörténeti szempontok alapján születtek. Jómagam az egyetemi évek alatt megtanult módszertant itt alkalmaztam legelsőként. Ez ugyebár arról szól, hogy a felkutatott levéltári forrásokat ötvözzük mindazzal, amit a helyszínen, ebben az esetben az épületeknél zajló alapos megfigyelések révén tudhatunk meg. A helyszíni vizsgálatok során nyilván falkutatásra is szükség lett volna, de a dolgozatom készítésekor erre még nem nyílt alkalmam. Aztán az olaszteleki kastély esetében néhány évvel ezelőtt végül sor került a falkutatásra, ami igen látványos eredménnyel is járt.

– *Miről szól konkrétan a falkutatás? Mi a célja?*

– Általában adott egy álló épület – legyen az udvarház, kastély vagy templom (és a sor folytatható) –, ami több száz éve megvan. Ez az épület fennállása során nagyon sok mindenen átment, a története azonban legtöbbször nincs feltárva. Sokszor azt sem tudjuk száz százalékos bizonyossággal, hogy konkrétan ki építette, mikor építette, vagy hogy mikor és hányszor bővítették az idők során. Az is előfordulhat, hogy rendelkezünk bizonyos információkkal, viszont ezeket nem tudjuk a helyszínen tapasztalható állapotokkal megfeleltetni. Itt jöhet segítségünkre a falkutatás, amelynek során az épület szerkezetét vizsgáljuk meg. Megnézzük, a falakra felhordott mész- és vakolatrétegek rejteneke-e a korábbi építési vagy dekorációs fázisokra vonatkozó információkat, például lemeszelt vagy bevakolt feliratokat, netalán falképeket. Ahhoz, hogy az épület korábbi nyíláskiosztását feltárhasuk, szintén falkutatásra van szükség, ugyanis ennek során gyakran találunk elfalazott ajtókat, ablakokat. Figyelnünk kell a falak egymással

való kapcsolatára is, pontosabban arra, hogy egyik fal kötésben van-e a másikkal, vagy éppenséggel az egyiket a másik mellé építették. Ezt megint csak úgy tudjuk megnézni, hogyha a gyanús pontokon óvatosan eltávolítjuk a vakolatot. Ezekből a vizsgálódásokból általában kiderül, hogy szerkezetileg, illetve kronológiai tekintetben az épület egyes részletei hogyan következnek egymás után, milyen változások álltak be a nyílástengelyek, a homlokzati kiosztás esetében, továbbá hogy milyen korábbi díszítőelemei lehettek az adott épületnek (festés, stukkók, faragott nyíláskeretek, stb.). Például a közfalakat, válaszfalakat nagyon sokszor elmozdítják, megváltoztatják, a falakon viszont nagyon sokszor kivehető egy-egy korábban létező, de időközben lebonított közfal lenyomata. Ha a helyiség korábban boltozott volt, akkor valószínűleg a boltozat lenyomata is látszani fog, illetve azonosíthatók lesznek a boltindítások. Ezeket a jeleket meg kell tanulni felismerni, meg kell tanulni értelmezni. A levéltári kutatás során összegyűjtött információkat össze kell vetni a helyszínen tapasztaltakkal; körülbelül ezekből együtt lehet összeállítani az adott épület építéstörténetét, és ugyancsak így lehet azonosítani az eladdig rejtett műemléki értékeit is. Az összegyűjtött információk alapján egy-egy felújítás szükségességét is meg tudjuk indokolni, illetve nem ritkán olyan jellegű dolgok is elő-előkerülnek, amelyek létezését sem a szakemberek, sem a tulajdonos nem sejtették, vagy amelyeket a megfelelő kontextus hiánya miatt korábban nem tudtak kellőképpen értékelni.

- Került elő valami érdekes az államvizsgájához végzett kutatása során?

- Akkor - majdnem húsz évvel ezelőtt - csak helyszíni szemléket tudtam végezni, falkutatásról szó sem lehetett. Ennek főleg az volt az oka, hogy abban az időszakban az olaszteleki és a vargyasi kastély helyzete még meglehetősen bizonytalan volt. Az olaszteleki akkor már átkerült magántulajdonba, de még nem volt anyagi erő a felújítására, a vargyasi Daniel-kastélyt pedig - abban az időben a helyi önkormányzat működött benne - éppen visszaszolgáltatták a Daniel család leszármazottainak, akiktől rövid időn belül meg is vásárolta az esztergomi önkormányzat. A terepen ekkor még csak annyit tudtam tenni, hogy bejártam mindkét helyszínt a pincétől a padlásig, és igyekeztem jó alaposan megfigyelni minden olyan részletet, ami az épületek fejlődéstörténete kapcsán információval szolgálhatott vagy legalább

valamiféle kérdést felvetett. Ebben a helyzetben inkább levéltári forrásokra, illetve a korábbi kutatások eredményeire igyekeztem támaszkodni. Arról már esett szó, hogy Olasztelek esetében később lehetőségem nyílt falkutatást is végezni, és remélem, hogy ez előbb vagy utóbb Vargyason is megtörténik.

- *A vargyasi, illetve az olaszteleki kastélyokra vonatkozó kutatási eredményeket publikálta is valahol?*

- Igen, persze. 2005-ben jelent meg a *Kúriák földje. Háromszék* című kötet; abban főként az erdővidéki nemesi építészethez köthető épületekről közöltem rövid, ismeretterjesztő jellegű szövegeket – tehát a vargyasi és az olaszteleki Daniel-kastélyról, a miklósvári Kálnoky-kastélyról, de akár kisebb udvarházakról is, mint például a nagyajtai Cserei- vagy a vargyasi ún. Imecs-kúria. Ugyanacsak itt ismertettem az erdőfülel Boda-kúriát is. 2011-ben volt a kötetnek egy második kiadása is (ez románul és angolul is megjelent), és ebben például már kiegészítettem az olaszteleki történetet a falkutatás meglehetősen látványos eredményeivel. Olaszteleken a kastély felújítási munkálatainak folyamataiban is volt alkalmam aktívan részt venni. A műemléki szempontokat megpróbáltuk oly módon érvényesíteni, hogy azok összhangban legyenek az új funkcióval – az épület kastélyszállóként működik –, és a történeti, művészeti értékek védelme, illetve bemutatása is lehetővé váljon. Itt a tulajdonosok részéről is határozott igény volt arra, hogy minél többet megtudjanak az épületről. Ezt a munkát egy 2016-ban megjelent magyar nyelvű kötetel is meg tudtuk koronázni, tehát ebben az esetben sikerült részletesen publikálni az eredményeket. Itt főként a 2009-ben folytatott falkutatás során azonnal előbukkanó falképek bizonyultak rendkívül érdekesnek szakmai szempontból, amelyek egyúttal a kastélyszállónak is egyfajta brandje lettek. A publikált anyag némileg rövidített formában megjelent egy kétnyelvű kötetben, angol–román változatban is. Ezek éppen most fogytak ki, és nemrég a tulajdonosokkal beszélve szóba került, hogy valószínűleg elő kell készítenünk belőlük egy második kiadást is. A vargyasi kastély esetében nem volt alkalmam ilyen mélyreható kutatást végezni, de egy kisebb, ismertető jellegű füzetecskét ennek az épületegyütteséről is összeállítottam; ez 2009-ben jelent meg.

– *Térjünk vissza az olaszteleki a falképekre. Ezek mikor születtek és mit ábrázolnak?*

– A falképek történetét talán érdemes egy kicsit korábbról kezdeni. Amikor az ember hozzáfog a kutatáshoz, összeszed minden olyan adatot, információt, ami az épülettel kapcsolatosan hasznos lehet. 2004-ben, amikor még a diplomadolgozatomat írtam, Olaszteleken többen is megemlítették, hogy az 1980-as évekbeli felújításkor lovakat és díszes ruhába öltözött hölgyeket is láttak a kastély falain, de akkor ezeket az ábrázolásokat – szerencsére – szépen visszavakolták (a kastély éppen a bardoci mezőgazdasági termelőszövetkezet olaszteleki farmjának volt a székhelye).

Időközben az olaszteleki kastélynál tulajdonosváltás is történt, és hamarosan tervek születtek a restaurálására, a műemléképület felújítási dokumentációjához pedig művészettörténeti tanulmányra, falkutatói dokumentációra, sőt még régészeti ásatásra is szükség volt. A művészettörténeti/építéstörténeti tanulmány elkészítését rám bízta, és részt vállaltam a falkutatásban is. A falakon ábrázolt lovakra és hölgyekre vonatkozó információ természetesen abba a kategóriába tartozott, amit az ember mindig szkeptikusan fogad, viszont hogyha már felmerült, mindenképpen ellenőrizni kellett. Aztán amikor a falakat borító mész- és vakolatrétegeket kezdtem vizsgálni, emlékeim szerint a falra felvitt legelső vakolatrétegen – erre később a számtalan meszelés mellett még két vakolatréteg is került – rögtön vörös foltok bukkantak elő, ez pedig bőven elég volt ahhoz, hogy azt mondjam: igen, itt megvannak a falképek. Ettől a ponttól már nem én folytattam a kutatást – a falképek feltárása, konzerválása már restaurátori feladat volt. Mondjuk, az is időbe telt, míg a tulajdonosok – és igazából mindenki más is – elhitték, hogy tényleg olyan falképek vannak ott, melyekkel érdemes foglalkozni – a kisméretű kutatóablakokban látszó piszkos, kopott festékréteg első látásra nem volt túl meggyőző. Végül a falképek jelenkori történetének részeként megtörtént a szakszerű feltárás, illetve a restaurálási folyamathoz tartozó minden szükséges művelet (konzerválás, tömítés, retusálás, stb.) – vagyis a kastély felújításával párhuzamosan a falképek helyreállítására is sor került, úgyhogy ezeket ma már meg lehet tekinteni az olaszteleki Daniel-kastélyban.

– *Hány ilyen falkép került elő, illetve ezek mit ábrázolnak?*

– Először szükséges tisztáznunk, hogy itt a kastély reprezentatív jellegű emeleti helyiségeiről van szó. Amikor a kutatást végeztük, az emelet központi tömbje öt helyiségből állt, de a közfalak kapcsolódási pontjait megvizsgálva rögtön kiderült, hogy ez a rész eredetileg egyetlen hatalmas díszterem volt, amelynek a falai körben virág- és levéldíszes keretekbe foglalt jelenetekkel voltak kifestve. Olyan hatása volt az egésznek (természetesen a töredékes állapottól eltekintve), mintha flandriai falikárpitokat látna az ember – valószínűleg az is volt a cél, hogy egyfajta házóltözetet imitáljanak. Sajnos felirat nem került elő a falképekkel, a jelenetek közül egyesek pedig annyira töredékes állapotban maradtak fenn, hogy szinte esélyünk sem volt arra, hogy csak stíluskritikailag vagy csak ikonográfiai megközelítéssel azonosítani tudjuk, amit látunk. Volt viszont néhány olyan jelenet, amelyekről én már előkerülésük idején úgy véltem, hogy talán meg lehet fejteni az üzenetüket. Tulajdonképpen nem is voltam tudatában, de elég nagy nyomás nehezedett rám: mindenki elvárta volna, hogy a történész

*Olasztelek. Az emeleti nagyterem elméleti rekonstrukciója
(Gyöngyössy János munkája)*

gyorsan mondja el az egyes jelenetekről, melyik mit is ábrázol, ki vagy kik vannak rajta, és hogy mindez miért fontos. Ehhez persze semmi kapaszkodóm sem volt.

Nem volt mit tenni, az ember nekidurálta magát, és amit tudott, mindent felhasznált a kutatáshoz. A falakon előbukkanó festményrészletek nem úgy néztek ki, mintha bibliai vagy mitológiai jelenetek lennének, és emblematikus, valamiféle általánosabban ismert erkölcsi töltetet hordozó ábrázolásoknak sem tűntek. A külső homlokzaton lévő stukkódíszből azt megállapítottuk, hogy a falképek valamikor 1680 körül készülhettek – a datálás tehát nagyjából rendben volt. Mindent összevetve arra jutottam, hogy a Daniel család nevezetesebb tagjainak a pályáját végigkövetve – a 17. században élt családtagokról van szó – talán közelebb tudok kerülni az értelmezéshez is. És akkor így – egyébként meglehetősen nagy kockázatvállalással, mondhatni hazardírozással – sikerült is valamiféle ikonográfiai programot azonosítani, vagy legalább hipotézisként felállítani.

Azt talán meg kell még említenem, hogy a helybeli hagyomány – feltehetőleg a Danielek családi legendáriuma nyomán – azt tartja, hogy az 1620-as években Bethlen Gábor és Brandenburgi Katalin az olaszteleki Daniel-kastélyban tartotta volna az esküvőjét. Itt a falképek értelmezési kísérlete szempontjából két dolog is kínálkozott: egyrészt a Daniel család felemelkedése szempontjából kiemelkedő jelentőségűnek számító Bethlen Gábor fejedelem személye, másrészt pedig egy esküvő. A történelemből tudjuk, hogy az említett esküvő nem Olaszteleken, hanem Kassán volt, de a szóbeszéd valahonnan elindult, és ahogy az rendre megtapasztalható, minden egyes ilyen kósza hírnek, legendai elemnek szokott lenni valamilyen valóságalapja is. Mivel egyáltalán nem volt más forrásom, kénytelen-kelletlen meg kellett próbálnom az ilyen információkat is bevonni az értelmezésbe – nevezzük ezt talán (kultúr)antropológiai jellegű megközelítésnek. A falképek feltárása során az egyik helyiségben előkerült egy olyan figura is, akiről a mégha töredékesen fennmaradt arc és az általa viselt ruházat alapján még a laikusnak számító szemlélők is rögtön megjegyezték, hogy Bethlen Gábort ábrázolja. A Bethlent éppen egy lakoma kellős közepén ábrázoló résszel szemben volt egy másik jelenet, ezen pedig – akárhogy néztük – egy lakodalmat láttunk (ma már egy utólagos közfal választja el a két falképet egymástól). Tehát megvolt Bethlen Gábor is, megvolt a

lakodalom is. Még csak azt kellett kiderítenem, hogy a felsoroltak hogyan kapcsolódnak a Daniel családhoz. A Danielek 17. században élt nevezetesebb tagjainak pályáját végigkövetve lassan ki is bontakozott egy értelmezési lehetőség. Ugyebár a család politikai, közéleti karrierjét, illetve mondhatni a vagyonát is Daniel Mihály alapozta meg. Ő a 17. század első évtizedeiben élt, és Bethlen Gábornak volt meglehetősen jó, bizalmas embere – 1621-ben nova donatiót, tehát ún. új adományt is szerzett tőle a már meglévő birtokaira (ami később is hivatkozási alapnak számított a családban gyakorolt örökösödés kapcsán).

Az is látszott ezen a Bethlen Gábor-jeleneten, hogy egy mulatságot ábrázol: körben zenészek muzsikálnak, a fejedelem egy terített asztal mögött áll, mellette pedig egy szintén előkelőbb szereplőnek látszó alak jelenik meg – egyszerűen úgy tűnt, hogy egy vendégséget, egy lakomát látunk. Daniel Mihály a valóságban is vendégül láthatta Bethlen Gábort: egyéb forrásokból is tudjuk, hogy a fejedelem relatíve gyakran megfordult ezen a vidéken. Pár hónappal a halála előtt még a székelyszáldobosi borvíznél kúrálta magát, az olasztelevi Daniel kastély és a székelyszáldobosi borvíz között pedig alig több egy kilométernél a távolság. Sajnos a fejedelem még rosszabbul lett a száldobosi kezelés után, úgyhogy nem is sokkal élte túl ezt a kúrát. A falképen ábrázolt jelenet azonosítása kapcsán viszont azt a következtetést tudtam levonni, hogy egy olyan lakomát vagy mulatságot ábrázol, ahol a fő vendég Bethlen Gábor volt, és ebből az is adta magát, hogy a mellette lévő személy akkor valószínűleg Daniel Mihály lehet.

A lakomázás mellett (ettől csak egy ablak által elválasztva) előtűnt egy másik jelenet is, amit már első látásra mindenki adószedésnek vélt, ideértve a restaurátorokat is. Amikor alaposabban elkezdtem elemezni, kiderült, hogy maga a környezet keleties (sok torony is látszik a háttérben), az egyik főszereplő egy kereveten vagy emelvényen ül, a másik pedig mintegy tiszteleg előtte. A képen látható egy nyitott pántos láda is, tele tömött zacskókkal, egy lovászfű pedig egy kapálózó, díszesen felszerszámozott paripát próbál megfékezni. Mindebből arra jutottam, hogy a helyszín Konstantinápoly lehet, a kereveten ülő figura a török szultán, a kissé meghajló alak pedig az erdélyi fejedelem portai főkövete, aki egy küldöttség élén éppen a fejedelemség éves adóját adja át a törököknek. (Az adóaranyak a jelek szerint a nyitott ládában látható bőrzacskókban értek a Portára – különben egyebek mellett

éppen az adófizetés garantálta Erdély viszonylagos függetlenségét). Érdekes adalék, hogy a kép háttérében egy solymár alakja is látható – ez azért fontos, mert tudjuk, hogy a szultánnak huszonnégy pár sólymot is kellett vinni ajándékba (Vargyason népes solymár közösség élt a tárgyalt időszakban). A Daniel család történetéből az is kiderül, hogy 1638-ban az Erdélyi Fejedelemség főköveteként a már többször említett Daniel Mihály vitte Konstantinápolyba az éves portai adót.

Ugyancsak ezen a csapáson – vagyis abból kiindulva, hogy a falképek olyan jeleneteket tartalmaznak, melyek a Daniel család felemelkedésében fontos eseményekre utalnak – közelítettem meg a lakodalmas ábrázolást is. Előrebocsátom, hogy az én értelmezésem szerint itt már Daniel János, Mihály fia szerepel. Tulajdonképpen ő volt az, aki a család olaszteleki ágát megalapította; addig a famíliának nem is volt reprezentatív nemesi rezidenciája Olaszteleken; ez csak az 1640-es évektől errefelé alakult ki. Daniel János külföldön tanult – úgy is mondhatnánk, hogy tulajdonképpen Bethlen Gábor neveltje volt –, életpályája azonban a Rákócziak alatt teljesedett ki. Különböző követéségek tagjaként később is nagyon gyakran megfordult külföldön: például ő is azok között volt, akiket azért küldtek a nyugat-európai protestáns udvarokba, hogy Rákóczi Zsigmondnak¹ feleséget keressenek. Elég hosszas keresgélés után meg is lett a menyasszony, bár végül nem Daniel János bukkant rá a megfelelő jelöltre (megjegyzem, részletes utasítása volt arra nézve is, hogy a kiszemelő ara milyen testi-lelki tulajdonságokkal kell hogy rendelkezzen). De hogy rövidre fogjam: Budapesten a Hadtörténelmi Levéltárban őrzik a Daniel család levéltárának egy töredékét, és én ebben jó két évtizeddel ezelőtt, még a diplomadolgozatomhoz való anyaggyűjtés idején láttam egy levelet, amit Lorántffy Zsuzsanna írt, mégpedig azért, hogy felkérje Daniel Jánost: vállalja el a lakodalmas gazda szerepét Rákóczi Zsigmond és Henrietta Mária pfalzi hercegnő sárospataki esküvőjén.

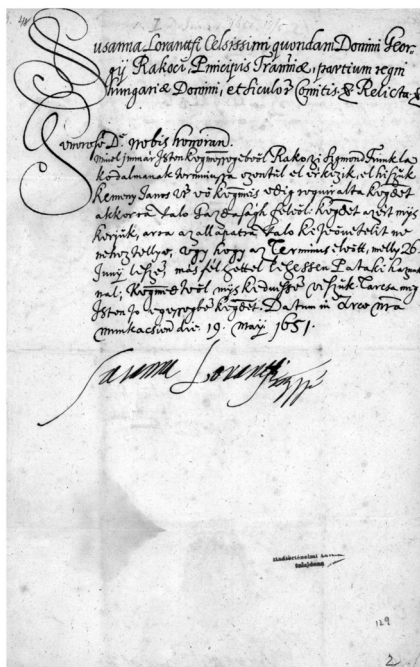
Újra végignézttem az időközben egészen feltáruló jelenet megmaradt részleteit, sorra vettem mindenik alakot, és a fentiek fényében megpróbáltam azonosítani őket. A vőlegény és a menyasszony alakja

1 Rákóczi Zsigmond (Sárospatak, 1622. július 14. – Fogaras, 1652. február 4.) I. Rákóczi György erdélyi fejedelem és Lorántffy Zsuzsanna fia, II. Rákóczi György öccse.

egyértelműen felismerhető volt, feltűnt viszont, hogy örömapa nincs a kompozícióban, de van egy örömanyaként azonosítható női alak. Ebből az következett, hogy valószínűleg Lorántffy Zsuzsannáról lehet szó, ugyanis I. Rákóczi György fejedelem ekkor már nem élt, tehát nem is lehetett ott az esküvőn. Ezek alapján arra jutottam, hogy a lakodalmas jelenet Rákóczi Zsigmond és pfalzi Henrietta Mária 1651-ben Sárospatakon megtartott esküvője lehet, ahol a lakodalmas gazda – tehát a ceremóniamester – szerepét maga Daniel János töltötte be. (Rákóczi Zsigmond neve egyébként kevésbé ismert az erdélyi történelemben, ez azonban nem véletlen: alig pár hónappal az esküvő után meghalt a felesége, ezt követően pedig rövidesen ő is elhunyt. Tehát ez a politikailag is jónak tűnő házasság mondhatni hiába kötött meg.)

– *Került elő más, nagyobb terjedelmű falkép az adófizetésen és az esküvőn kívül?*

– Olyan tucatnyi jelenet volt megfestve a falakon – ezek az ablakok közötti felületeket díszítették –, de a legtöbb nagyon rossz állapotban maradt meg. Van néhány olyan is, ahol csak a szegélyből látszik valamelyes díszítmény. Egyes jeleneteken viszont ünnepélyes felvonulás, bevonulás- vagy adott helyszínre való megérkezés-jellegű jelenetek kerültek elő, amelyeket főként Daniel János követi szerepével, külföldi útjaival, esetleg éppenséggel a menyasszonykereséssel lehetne kapcsolatba hozni, és amelyek alapján továbbra is úgy vélem, hogy a falképek mégiscsak azokat az 1680-at megelőző eseményeket mutatják be, amelyek a Daniel család felemelkedése szempontjából fontosak voltak.

Lorántffy Zsuzsanna levele
Daniel Jánoshoz

Az általam alkalmazott módszer alapján (hipotetikusan) azonosított jelenetek is ezt látszanak megerősíteni: Daniel Mihály és Daniel János életére koncentrálnak, a kettejük karrierjének bizonyos részleteit, jelentősebb eseményeit ábrázolják. Az egyik falfestményen például egy búcsúzás-jelenet van: egy lovon ülő hölgy vesz búcsút egy gyalogos férfiembertől, a háttérben pedig egy erődített város látható. Sajnos a mai tudásunkkal erről lehetetlen bármit is megállapítani: egyszerűen nem tudtam azonosítani a szereplőket. Egy másik töredéken egy vonuló csapat jelenik meg, amelyből ismét kitűnik az a díszes öltözékű, díszesen felszerszámozott lovon ülő kiemelt figura, aki egyébként jelen van a többi falfestményen is – úgy is mondhatnánk, hogy ő az a központi alak, akinek a története valamiféle sajátos logika szerint fokozatosan halad a falképeken. Néhány jelenet, néhány részlet arra utal, hogy az adott festmény Daniel Jánosnak valamelyik követi útját ábrázolhatja. Persze tudatában vagyok annak, hogy nagy kockázatot vállaltam ezzel az értelmezéssel, különösen hogy maguk a falfestmények semmilyen konkrét adatot nem tartalmaztak, amiből ki lehetett volna indulni. Az egyetlen támpontot a szájhagyományban fennmaradt néhány információ jelentette. Viszont valamilyen értelmezést mindenképpen kellett a felfedezés mellé társítani (ez egy adott ponton a kastély hasznosítása szempontjából is fontossá vált) – talán ebben az ügyben nekem ez volt az egyik legfőbb feladatom. Nyilván amikor az ember efféle, a szakmában sem mindennapi intellektuális kalandozásba bocsátkozik, egyrészt minden erejét, képességét latba veti a siker érdekében, másrészt pedig azon igyekszik, hogy a kikerekedő eredmény olyan legyen, amit szakemberként maga is el tud fogadni, illetve még akár nyomtatásban is vállalni mer.

– *A mennyezetten került-e elő valamiféle festett díszítés?*

– Olaszteleken ilyen nem került elő. Néhány faragott rozettás gerenda maradt meg, és az egyik helyiség mennyezetén másodlagosan felhasznált deszkák is voltak – egyiken többek között egy, a Rauber család pálinkafőzőjére utaló felirat olvasható (a Danielekkel való házassági kapcsolat révén a 18. század végén – 19. század folyamán ők birtokolták az olaszteleki kastélyt).

- *A kastélyban jelenleg egy kiállítás is megtekinthető. Annak a létrehozásában Ön milyen szerepet játszott?*

- 2009-ben kerültem komolyabb kapcsolatba az olaszteleki történésekkel, amikor is a kastély gazdát váltott. Az új tulajdonosok megpróbálták nyitni a település felé is, és különféle rendezvényeket szerveztek a kastélyban. Még akkor, a felújítás előtt elkészült egy kisebb helytörténeti jellegű kiállítás, majd a renoválást követően ismét született egy másik – ezek még a klasszikus megoldással készültek, vagyis képeket és szöveges információkat tartalmazó pannókat raktunk ki a különféle belső terekben. Azt hiszem, az utolsó még ma is megtekinthető a kastély egyik termében. Végül most nemrég nyílt meg egy sokkal terjedelmesebb, sokkal több eszközt használó, több tárgyat felvonultató kiállítás, ami tulajdonképpen legnagyobb részt az olaszteleki falképekre épít, ugyanakkor van egy viselettörténeti ága is. Ez már multimédiás eszközökkel, interaktív módon közvetíti mindazokat az információkat a Daniel családról, illetve a korabeli erdélyi történelmi kontextusról, amelyek szükségesek ahhoz, hogy jobban meg lehessen érteni az épület történetét.

A falképeken nagyon töredékes állapotban látható öltözetek kapcsán született meg az ötlet, hogy ezek is kerüljenek bemutatásra valamilyen módon. Végül nyolc vagy kilenc 17. századi erdélyi női- és férfiviselet rekonstrukciója készült el – vagyis az említett viseleteket egy varrónó meg is varrta, tehát ezek tárgyi mivoltukban is megcsodálhatóak. Természetesen ez esetben is megpróbáltunk minden információt összeszedni, hogy a végeredmény minél hitelesebb legyen. Nagyrészt korabeli szövegekre, metszetekre, festményekre építettünk, de akár régészeti kutatások során felbukkanó ruházati darabokat is tanulmányoztunk annak érdekében, hogy egy olyan tárgyegyüttes jöjjön létre, ami minél érzékletesebben képviseli a 17. századi erdélyi, ezen belül pedig főként a nemesi rétegekre jellemző viseleti kultúrát.

- *Mennyire jellemzőek Erdélyre vagy Székelyföldre az olasztelekihez hasonló kutatások?*

- Az utóbbi időben számos pozitív példa is akad. Van az ilyen ügyeknek jogi oldala is, először talán közelítsük meg abból az irányból a kérdést. Ha olyan épületen történik beavatkozás, amelyik szerepel a

hivatalosan elfogadott műemléklistán, akkor úgymond kötelező a korábban említett kutatásokat elvégezni. (Az eredmények nyilván nem mindig olyan látványosak, mint pl. egy egész falképegyüttes előkerülése.) Aztán hogy ki mit kezd az elkészült dokumentációval, az esetenként változik. Nyilván vannak olyan helyzetek, ahol a kutatások eredményei végül nem épülnek be a felújítási és hasznosítási tervbe, mint ahogyan az is előfordul, hogy egy-egy helyreállítási projekt során csak részben érvényesülnek. Természetesen mindig nagyon sokat nyom a latban, hogy milyen források állnak rendelkezésre a felújításhoz. De van például olyan eset is, hogy valaki csak egyszerűen kipipálja ezeket a követelményeket, és utána úgyis azt csinál az épülettel, amit ő szeretne.

Az a szerencsésebb verzió, amikor pl. a tulajdonos valóban megpróbálja megérteni, milyen fejlődési utat járt be az épület, hogyan is alakult ki a mai formája, és tényleg végiggondolja, mit lehetne tenni vele annak érdekében, hogy az adott épület építészeti és történeti értékei előtérbe kerüljenek – ráadásul úgy, hogy mindez valahogy a hasznosítás tervezett módozataival is összebékíthető legyen. Természetesen ehhez a felújításnak is a megfelelő formában kell megtörténnie, ez pedig óriási rugalmasságot követel meg a tulajdonosok részéről, különösen ha a kezdeti projektjét teljes mértékben meg kell hogy változtassa amiatt, mert olyan dolgok kerülnek elő a kutatás során, mint például az olaszteleki falképek.

– *Máshol is kerültek elő falképek egy-egy régi épületben?*

– Igen. Világi rendeltetésű épületek esetében Háromszéken a legismertebbek talán az altorjai Apór-kúriában feltárt 17. századi, ám ezen belül több periódusban készült falképek. Itt a növényi ornamentika mellett alakos ábrázolások is vannak, és szintén egy nagyon izgalmas szeletét képezik az e korban divó, a belső tereket érintő dekorációs szokásoknak. Ezeket a kétezres évek legelején tárták fel, tudtommal felújítási tervek is készültek hozzájuk, illetve a falképek elemzésére is történtek kísérletek. Végül valahogy mégis leállt ez a történet, de hogy konkrétan mi is a helyzet, arról nincsenek információim.

A falképek Altorján sem teljesek, és mindeddig sem a jelenetek, sem az előképek konkrét és pontos azonosítása nem történt meg. Emlékeim szerint egyebek mellett egy uralkodókat, fejedelmeket ábrázoló portré-

galéria van az épületben, az egyik teremben pedig egy Fortitudo, vagyis az Erő allegorikus ábrázolása látható, de emellett előkerültek különféle női alakok is, akiket szintén különböző erényekkel azonosítanak (ezek az ablakbélletekben² vannak). Látványosak a zabolai Mikes-kastély boltozatainak díszítőfestései, illetve az igencsak ritkának számító kinaizáló ábrázolásai. Megemlíthetjük az oltszemi kastélyban megmaradt falképeket is – ezek 19. század elejiek (metszetelőképek alapján olajjal festett városi látképek), illetve az aldobolyi Hollaky-kúriában is van egy falképegyüttes –, itt 1933-ban Varga Nándor Lajos kísérletezett falképfestéssel, aki a magyar és a hun-székely legendakörből merített (Attila és serege, Emese álma, Szent László-legenda). Ezek tehát nem nagyon-nagyon régiek, azt azonban nem lehet és nem is szabad kijelenteni, hogy a háromszáz éves falkép értékesebb, mint esetleg egy későbbi: istenigazából műemléki értéként kell kezelni mindegyiket, és úgy is kell(ene) hozzájuk viszonyulni.

De a kérdésre visszatérve: a legtöbb esetben folyamatosan díszítették ezeket a kúriákat, viszont olyan összefüggő, sajtáságos ikonográfiai programmal rendelkező jelenetsorokból álló falképegyüttes, mint amilyen Olaszteleken is előkerült, elég kevés van (amúgy történetileg Olasztelek Udvarhelyszékhez tartozott). Egy szép 17. századi falképegyüttes volt a zaláni Séra-kúriában, amit sajnos már csak a fotókról ismerünk. Különféle festett díszítmények persze szinte mindenhol kerülnek elő. Háromszéken maradvá például a köröspataki Kálnoky-kastély egyes ablakbélleteiben növényi motívumokra utaló nyomok maradtak fenn. Az egykor szintén a Kálnokyak birtokában lévő miklósvári kastélynak a tóra néző külső homlokzatán vakolatba karcolt és festett kompozíció látható – pontosabban kváderkövek³ és balluszterek⁴ festéssel való imitációja, ami a 18. század legelején készült. Nagyon gyakori az egyszerűsített növényi ornamentika, illetve elterjedtek a sematikus, vonalakból összeálló geometrikus díszítmények is

2 Az ablaknak a külső és belső falsík közé eső része.

3 Kváderkő: négyyszög alapú hasábbá faragott építőkő, amelyből soronként azonos méretű falazat építhető, bár többnyire csak a különféle építmények sarkait alakították ki így. A kváderezés ezzel szemben a rakott kváderkövekhez hasonlóan, vízszintes vagy hálós fugával, mélyítéssel kialakított vakolatot is jelentheti (a 19. századi historizáló építkezés kedvelt formaeleme).

4 korlátbábok

- a legtöbb igényesebb, 17-18. században épült udvarháznak szinte biztosan voltak ilyen jellegű díszítményei.

- *Milyen egyéb érdekességet említene még meg székelyföldi kúriák, kastélyok kapcsán?*

- Az egyik olyan épület, amit kívülről-belülről ismerek, a miklósvári Kálnoky-kastély, ahol a felújítást megelőző művészettörténeti kutatást is én végeztem. Míg pl. az olaszteleki kutatásom során a kastély építéstörténete kapcsán viszonylag kevés hasznosítható levéltári forrást találtam, Miklósvár esetében relatíve nagy számban kerültek elő ilyen dokumentumok a Kálnokyak fennmaradt levéltár-töredékeiből, illetve a rokon családok levéltáraiból. Az ezekben szereplő adatok alapján Miklósváron is a részletekbe menően lehetett rekonstruálni az építéstörténetet.

- *Mennyire részletesek ezek az információk?*

- Nyilván sohasem eléggé. Miklósvár esetében azonban a székelyföldi átlaghoz (ha van ilyen) képest igen bőséges eredményt hozott a kutatás. Tudjuk, hogy az egyes építési fázisoknak kik a megrendelői, és számos dolog tisztázódott az építőmestereket illetően is. Az utóbbi években végzett kutatásaim egyik nagy eredménye éppen ehhez a kastélyhoz fűződik. Mielőtt erről bővebben is beszélnék, megemlíteném azért, hogy egy ilyen kutatást soha nem fejez be az ember: amíg aktív a pályán, mindig fognak előkerülni olyan adatok - még ha éppen más témán dolgozik is, és nem számít rájuk -, amelyek aztán visszacsatolják a korábbi kutatásaihoz. Tulajdonképpen ez történt ebben az esetben is: nemrég találtam néhány olyan adatot 1699-ből, amelyek a Kálnoky Sámuel (1640-1699) által foglalkoztatott mesterekhez kapcsolódnak. Ez a Kálnoky a család illusztris tagja volt, pályája csúcsán erdélyi alkancellár, és mivel hivatali kötelezettségeiből kifolyólag elég sok időt töltött Bécsben, itt különféle mestereket szerződtetett, akiket aztán elküldött Erdélybe. Ezek Miklósváron, illetve Kőröspatakon is dolgoztak. Volt köztük kőfaragó, asztalos, ács és stukkókészítő is. A miklósvári kastély ezért is érdekes: a nyílásbélletekben nagyon jó minőségű tizenhetedik század végi stukkók is előkerültek, azonban a korábbi kutatás ezekről csak annyit tudott megállapítani, hogy vannak nyugat-magyarországi analógiái - vagyis hogy az itt előkerült töredékek

többnyire ottani templomokban, kastélyokban megjelenő díszítményekre hasonlítanak.

Viszont ezzel a nemrég fellelt forrással (Kálnoky Sámuel bécsi kiadásainak jegyzékéről van szó) teljes mértékben konkrétummá vált, hogy a miklósvári stukkókat egy Bécsben fogadott, tehát nyilván az ottani elvárásoknak is megfelelően dolgozó mester készítette, aki aztán több időt töltött itt – meg úgy egyáltalán – a Kálnoky család birtokain. Azért ad a megszokottnál magasabb bért neki, írja Kálnoky egyik levelében, hogy a stukkókészítés mesterségét a miklósvári kőműves jobbágyoknak is megtanítsa. A jelzett forrás az említett mestereknek csupán a foglalkozását tüntette fel, viszont egy egészen más tematikájú vizsgálódás során előkerült egy olyan hír, ami egy esküvőről szólt, és érdekes módon a mesterkérdés kapcsán is új távlatokat nyitott...

*Stukkódísz
a miklósvári Kálnoky-kastélyban*

A BÖLÖNI UNITÁRIUS TEMPLOMVÁR

– Egyik nagyobb volumenű kutatása a bölöni unitárius templomhoz, illetve az ezt övező várfalhoz kapcsolódik. Mi keltette fel az érdeklődését a templomvár iránt?

– Mindig is érdekelték a saját, közvetlen környezetemben létező épületek, és 2009-től kezdődően, mikor hazaköltöztem Kolozsvárról, alkalmam is adódott behatóbban foglalkozni velük. Ugyancsak ebben az időszakban kezdett kialakulni az is, hogy pl. olyan művészettörténeti tanulmányok készítéséből is keressek pénzt, amelyekre a felújítási dokumentációhoz van szükség. Közben meg-megvizsgáltam a helyszí-

A bölöni várfal feliratai (1617)

nen is a különféle erdővidéki építészeti emlékeket, és megpróbáltam utánajárni annak, hogy levéltári források tekintetében melyiknél mire lehet számítani. A bölöni unitárius templom a maga formabontó jellegével nagyon hangsúlyosan eltér az erdővidéki templomépítészettől. Tulajdonképpen a teljes székelyföldi protestáns templomépítészettől különbözik; nagyon sokan azt is mondták rá, hogy olyan, mint egy ortodox templom, illetve voltak olyan vélekedések, hogy török mecsetek mintájára épült volna. Mindehhez hozzáadódik, hogy magát az újnak számító templomot⁵ egy 17. századi, bizonyos részeiben pedig még korábbi várfal övezi, amin feliratok, illetve festett díszítmények nyomai is látszanak.

A bölöni unitárius templomvár kutatása tehát egy olyan összetett feladatnak ígérkezett, amibe az ember már csak azért is belevág, hogy lássa, hogyan képes egy ilyen típusú kihívással megbirkózni.

⁵ 1893–1895 között épült.

Maga a kutatás azzal kezdődött, hogy elkezdtem kijárogatni a helyszínre, kapcsolatba kerültem a lelkésszel, és természetesen megnéztem az eklézsia irattárát is, ami reményeimen felül gazdagnak bizonyult: már a 16. század közepétől kezdődően találtam használható adatokat benne. Az is hamar kiderült, hogy az új templom építésének a tervei is megvannak, ezek alapján pedig egyre nyilvánvalóbbá vált számomra, hogy mindebből meglehetősen érdekes anyagot lehetne összehozni, ami talán a templom megítélésére is kihatással lehetne (görögkeleti templomokra emlékeztető formái miatt a más építészeti megoldásokhoz szokott székelyföldiek közül sokan idegenkedtek az épülettől). Addig-addig alakult, formálódott a dolog, hogy végül a közösség és a lelkész részéről is felmerült az igény: jó lenne az épületegyüttessel kapcsolatos információkat kötetbe foglalni. Ezt követően meghívtak egy presbitériumi gyűlésbe, ahol megbeszéltük a részleteket: én elmondtam, mit lehetne ebből csinálni, illetve hogy maga a munkafolyamat körülbelül mennyi időt venne igénybe (ami viszont mindig többre telik a tervezettnél), és azt is, hogy mennyi pénzre lenne szükség hozzá, majd megkérdeztem, támogatják-e a dolgot. Miután megszavazták, hogy támogatják, kezdetét vette a rendszeres kutatás, és néhány év elteltével megszületett a kötet, ami egyrészt az 1893-ban lebontott régi bölöni unitárius templomról, másrészt az 1895-re felépülő új templomról, harmadrészt pedig az új templomot övező várról szól.

- Kezdjük a várral: mi derült ki a kutatás során a falakkal kapcsolatban?

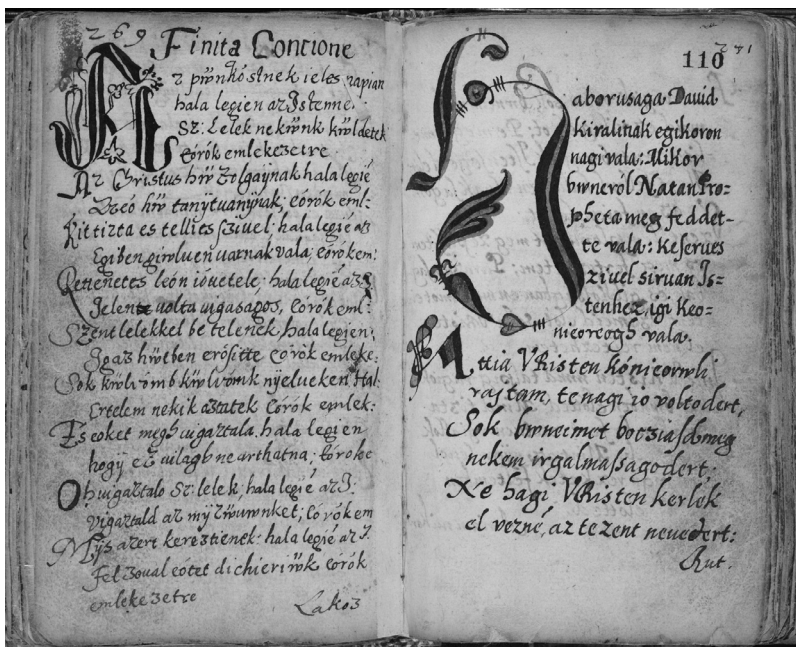
- A vár esetén úgy gondoltam, mindenképpen szükséges volna lefolytatni egy régészeti ásatást, hogy tisztábban lássunk a középkori, a középkor végi vagy a koraújkori periódusokat illetően. Ez sajnos nem valósult meg, úgyhogy kénytelen voltam a levéltári forrásokból dolgozni, illetve arra hagyatkozni, ami szabad szemmel is látszott a helyszínen. Itt falkutatásra (pl. a vakolatok eltávolítására) ne nagyon gondoljunk! Ezt megoldotta az idő, a falszövetek szinte mindenhol látszóttak, úgyhogy csak mindent nagyon alaposan szemügyre kellett venni. Igen hamar feltűnt, hogy a várfal tövébe rengeteg szabályos alakú követ raktak össze töltésként. Mikor ezeket egy csákvánnyal végigforgattam, számos középkori faragvány került elő, amelyek nyilván az 1893-ban lebontott régi templom anyagából származtak (kerettöredékek, pár-

kányszatok, boltozati bordák, freskós töredékek, stb.). Ezek alapján aztán fel tudtam építeni egy kronológiát, vagyis tulajdonképpen megállapítottam, hogy a bölöni régi középkori templomot a 16. század közepére egy várfallal övezték, amelyet a későbbiekben több alkalommal is bővítettek – a várfal nyomvonalát is megváltoztatták, tornyokat is emeltek melléje, stb. Emellett látható volt a várfal déli oldalán, közvetlenül a falkoronát díszítő pártázat alatt több olyan feliratnak a töredéke is, amelyeket nagyméretű betűkkel karcoltak a vakolatba. Ezekről minden olyan szerző, aki a várral foglalkozott, leírta, hogy ott vannak, elolvasni is megpróbálták őket, de körülbelül ennyiben ki is merült az igyekezetük. Nekem viszont nagyon felcsigázta az érdeklődésemet a dolog: heteket eltöltöttem azzal, hogy a feliratokról egy alaposabb fotódokumentációt összeállítsak. Különböző napszakokban többször is készítettem fényképeket, hogy ezek a nagyon elhalványult, már-már alig észrevehető, sokszor inkább csak sejthető részletek minél jobban látszódnak. A befektetett munka meg is hozta a várt eredményt: végül sikerült azonosítani ezeket az 1617-ben készült feliratokat. Olyan erkölcsi maximákról, bibliai idézetekről van szó, amiket a várfal potenciális ostromlóinak, de akár a védőknek is szánhattak. Ami még érdekesebb: az is kiderült, hogy maguk a szövegek kitől származnak. Egy Köpeczi György nevezetű bölöni iskolamesterről van szó, aki ráadásul nem is unitárius, hanem református volt. Ahhoz, hogy ezt az információt a helyén kezeljük, tudnunk kell, hogy Háromszéken a 17. század legelején még nem vált teljesen szét a protestáns egyházmegye, és fennállt az a helyzet, hogy egy-egy eklézsiában a lelkész például unitárius volt, de a közösség református iskolamestert választott, vagy fordítva. Az azonosításban sokat segített, hogy a levéltári kutatás folyamán előkerült egy Bölöni-kódex nevezetű énekeskönyv, amit szintén ő készített vagy másolt, és amit ugyancsak díszes iniciálékkal látott el, így tehát alkalom nyílt arra, hogy stíluskritikai összehasonlítást is végezzek. Amint alaposabban szemügyre vettem a betűtípusokat, illetve a díszítményeket – ilyenek a várfalon is voltak –, egyértelműen látszott, hogy a kettő rokonságban van egymással. Ez a példa is azt igazolja, hogy istenigazából rengeteg nyom van, amit az elmúlt századok emberei hagytak hátra, csak hát meg kell tanulnunk olvasni ezeket. És hogyha ez már megy, meg kell tanulnunk azt is, hogy mindazt, amire egy-egy kutatás során rájövünk, közvetíteni tudjuk a

nagyközönség felé. Ha egyáltalán van még a magunkfajta munkájának, e munka végeredményének nagyközönsége...

- Térjünk rá a templomra. Mint mondta, teljesen eltér a térségben általánosnak számító, hasonló célú épületektől. Mi ennek az oka?

- A várfal zömében a 16–17. században épült: tehát ez esetben egy klasszikus székelyföldi, tágabb értelemben pedig erdélyi építményről beszélünk. A templom ezzel szemben sokkal későbbi, és azt is tudtuk róla, hogy Pákei Lajos (1853–1921) tervezte. Pákei elismert kolozsvári építész volt, a neve sokak számára nem cseng ismeretlenül. Ezzel szemben az építkezés körülményeiről alig lehetett tudni valamit: úgy tűnt, ezeket soha senki nem próbálta meg feltárni. Kiderült viszont, hogy az eklézsia levéltárában elég sok információ van erre az időszakra és az építkezésre vonatkozóan, ami – tekintve a vállalkozás mértékét – nem is lepett meg túlságosan. Egy ilyen templomot felépíteni nem kevés pénzbe került, de tudni kell azt is, hogy az unitárius eklézsiák

Részlet a Bölöni-kódexből

közül a 19. század végén a bölöni volt a legtehetősebb. Nagy ingatlanvagyonra volt – erdők, földterületek, kaszálók –, úgyhogy volt miből megfinanszírozni egy ilyen volumenű építkezést. Végül meg kell említeni, hogy az 1880-as végére már olyan rossz állapotban volt a régi templom – és ekkorra már szűk is lett a népes eklézsia számára –, hogy elhatározták, újat építtetnek helyette. Ezzel egy több évtizedes folyamat vette kezdetét: különféle építészekről, mérnököktől kértek terveket, és az 1880–90-es évek folyamán ezekből több el is készült. A beküldött tervek viszont a régi, klasszikus templomformát követték – hosszanti elrendezésű templomépület –, ahogyan az nálunkfelé főleg a középkori, de még a jóval későbbi templomok esetében megszokott volt.

A terveket persze jóvá kellett hagynia az eklézsiái főhatóságnak is: tehát amint elkészült egy terv és mellé a költségvetés, elfogadás után az eklézsia még felterjesztette az Egyházi Képviselő Tanácshoz. Ha Kolozsváron az Egyházi Képviselő Tanács a tervet jónak, a költségvetést pedig elfogadhatónak gondolta, akkor rábólintott, hogy igen, meg lehet építeni a templomot. Bölön esetében viszont az is közrejátszott a döntésben, hogy egy nagyon fontos eklézsiája volt az unitáriusoknak, ráadásul kinn a végeken. Egyfajta bástyának tekintették – az Olton túl már a Barcaság kezdődött, amelynek lakói az akkor még igen erős tényezőnek számító evangélikusok voltak –, és ennek megfelelően kiemelt figyelmet is kapott. A tervek végül Pákei Lajoshoz kerültek véleményezésre, aki akkoriban maga is részt vállalt az unitárius egyház felső vezetésében. Pákeira amúgy jellemző volt, hogy a hozzá került terveket ledorongolta – egyébként teljesen jogosan –, és utána ő maga tervezett meg egy-egy új templomépületet. Bölön esetében (és később más terveinél is) abból indult ki, hogy a protestáns, így az unitárius liturgiának megfelelően kell az új templomot felépíteni, szakítva a hagyományos templomformával, amit még a középkorból örököltünk meg, és ami a szentélyből (itt van az oltár), illetve az oltárral szemben a híveknek is helyet adó hosszanti elrendezésű hajóból áll. Azt hangsúlyozta, hogy a protestáns liturgiában a szószék és az úrasztala van a középpontban, ez pedig centrális elrendezést tesz indokoltá, és mindezt szem előtt tartva végül ő maga tervezte meg az épületet. Az általa készített tervet az egyházi főhatóságok és a bölöniek is elfogadták. Ezért lett ilyen a bölöni templom: van egy központi centrális tér,

amit egy hatalmas kupola fed le, a templom további terei pedig e köré – vagyis a szószék és az úrasztala köré – szerveződnek. Pákei nagy előszeretettel alkalmazott karzatokat is az általa tervezett épületekben. Ha például van egy jó magas épületem, a földszinten körben leültetek körülbelül kétszáz embert. Ha viszont karzatos is tervezek a templomba, helyet tudok adni még további száz személynek. Ma ez már nem feltétlenül van így, de akkoriban még elvárás volt – illetve szükség is volt rá –, hogy minél több embert lehessen leültetni.

Mindamellet, hogy a bölöni unitárius templomnak van egy nagyon hangsúlyos központi tere, ehhez azért még mindig csatlakozik egy hosszabb bővítmény – magyarán, még ez a templom sem teljesen centrális elrendezésű, a hosszanti elrendezés is jelen van benne. Azonban azt is vegyük számításba, hogy a tér ebben az esetben adott volt – azaz valamelyest megkötötte a tervező kezét, hogy ezt az óriási templomot a várfal által behatárolt térben kellett megépíteni. A tervek szintjén felmerült, hogy esetleg lebontanák a várfalakat, de erre szerencsére nem került sor.

Talán még azt is érdemes megemlíteni a védőfalak kapcsán – bár ez a szakirodalmat valamelyest ismerő olvasók számára nem lesz újdonság –, hogy fennmaradt a bölöni várnak egy szabályzata is, ami 1690-ben íródott. Ez volt az az időszak, amikor Thököly Imre is mozgolódott nálunkfelé, még a török veszély is fennállt, illetve a Thökölyt Erdélyből lassan kiszorító német seregek is az országban voltak. Nos, ekkor született meg egy vártörvény, ami azt szabályozza, hogy a várfalakon belül milyen normák szerint történik az együttélés, miként lehet elhagyni a várat, ki az, akire hallgatni kell, milyen büntetés jár a különféle kihágásokért stb. Egy meglehetősen szigorú szabályzatról van szó, amit korábban már Imreh István, sőt Orbán Balázs is közölt. Leginkább azért tartottam szükségesnek megemlíteni, hogy kicsit felhívjam a figyelmet a vár múltbeli értékmegőrző és életmentő szerepére.

– *Hogyan lett végül kötet a kutatásból?*

– A bölöni eklézsiái levéltár egy nagyon gazdag levéltár. Nem nagyon kellett azon gondolkoznom, hogy honnan szerezzem meg a forrásokat. Emellett ott volt még az unitárius egyház kolozsvári gyűjtőlevéltára, ahol a püspöki iratok és az Egyházi Képviselő Tanács iratai is

rendelkezésre álltak, és azokból is nagyon sok érdekes részlet kiderült. A feladatnak ez a része tehát adott volt, ezeket fel kellett dolgozni. A kezdeti terv az volt, hogy a teljes település- és ekléziatörténetet sűrítsük bele egy kötetbe, de aztán egyre inkább úgy éreztem, hogy a meglévő anyag alapos feldolgozása nem fog egy kötetbe beleférni. Ez vonatkozott a vizuális forrásokra is: nagyon szép tervanyag maradt fenn a templom kapcsán, illetve látványos régi felvételeket is lehetett gyűjteni. Ráadásul most már lassan egy évtizede, hogy kapcsolatba kerültem Gyöngyössy Jánossal, akinek grafikusai kvalitásait csaknem minden vállalkozásomban igénybe szoktam venni: a különféle épületekről készült elméleti rekonstrukciós rajzai szemléletesen illusztrálnak egy-egy építéstörténeti kronológiát – így a bölöni vár és a régi templom építési periódusait is megrajzoltuk. Annak érdekében, hogy mindezeket méltóképpen be tudjuk mutatni, úgy döntöttem, hogy a kutatást két különálló részre osztom. Ezek közül az egyik – és akkoriban ezzel foglalkoztam többet – az épületekre koncentrálok, tehát a templomra és a várra. A könyvbe végül négyszáznál több kép került be – abban az időszakban ez nálunk még ritkának számított –, és hál’ istennek a képanyagot is sikerült jó minőségben kihozni. A kiadásnál szerencsénkre mellénk állt a baróti székhelyű Dobó-Valál Egyesület is, melynek a támogatására nagy szükség volt ahhoz, hogy a megfelelő minőséget produkálni tudjuk.

A kötet tehát a régi templomra vonatkozó írott forrásokat, a várfallal kapcsolatban fellelhető adatok és megfigyelések elemzését, illetve az új templomra vonatkozó információkat tartalmazza. Mindezt egy forrásgyűjtemény egészíti ki; ebbe olyan levéltári anyagok kerültek bele teljes terjedelmükben, amelyek az épületegyüttes szempontjából relevánsak. Aztán nyilván még ilyen-olyan mellékszálakat is végigkövettem. Említettem a feliratok kapcsán Köpeczi Györgyöt: az ő személye például egy külön tanulmányt kapott. Egy másik téma abból adódott, ahogyan Pákei megtervezte a bölöni unitárius templomot: az épület jellegzetességeit látva felmerült, hogy meg kéne nézni más templomokat is, amiket az ő tervei szerint építettek. Ilyenek például a székelyudvarhelyi, a firtosmartonosi vagy a magyarsárosi unitárius templomok – e két utóbbi esetében már teljesen az említett centrális térszervezés érvényesül. Pákei templomépítészete egyébként továbbra is foglalkoztat, jelenleg is zajlik egy ilyen témájú kutatásom.

**EGY ELVESZETTNEK HITT KÉZIRAT: TELEKI MIHÁLY⁶ UD-
VARTARTÁSI NAPLÓJA**

– Mindeddig főként műemléknek számító épületekről, illetve az ezekhez kapcsolódó kutatásokról volt szó, de művészettörténészként, történészként nyilván egyéb témákkal is kapcsolatba került. Megemlítené ezek közül néhányat?

– Ehhez visszamennék a kezdetekhez. Még egyetemistaként, a mesteri képzés ideje alatt bekerültem az éppen akkor alakulófélben levő Erdővidék Múzeumába. Mivel akkor még magán az épületen is dolgoztak, ott nem igazán lehetett múzeumi tevékenységet folytatni, úgyhogy én bejárogattam Sepsiszentgyörgyre. Ebben az időszakban történt, hogy a Székely Nemzeti Múzeum Kézirattárában ráakadtam Teleki Mihály udvartartási naplójára. Amikor belelapoztam, már rögtön sejtettem, hogy fontos forrásról van szó. Természetesen először azonosítani kellett, hogy mivel is állok szemben, de hamarosan nyilvánvalóvá vált, hogy az 1670-es évekre vonatkozó, naplószerű feljegyzéseket tartalmazó kézirat nem más, mint „Teleki Mihály postálkodási naplója”, amiről Herepei János⁷ révén sokan úgy vélték, hogy 1945-ben, amikor a múzeum anyagát elmenekítették a háború elől, Zalaegerszegen megsemmisült.⁸ Ehhez képest ott volt, ott maradt a múzeum kézíratai között. A teljes szöveget 2007-ben, az Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány révén sikerült kiadni.

Számomra tulajdonképpen ez volt a levéltári forrásokkal való munka magasiskolája. A bejegyzések 1674-ben kezdődnek: a naplóba minden nap bevezették, hogy éppen mi történt Teleki udvarában – ki érkezett, ki ment el (és milyen céllal), ki honnan hozott és hová vitt levelet, stb. Herepei ezért is nevezte postálkodási naplónak a kéziratot. Csak hát ezek mellett van a szövegben sok más fontos információ is. Az „udvartartási napló”-ként való azonosítás vagy műfaji besorolás tőlem származik: úgy vélem, ez jobban lefedi a kéziratot tartalmát. Az

6 Széki Teleki Mihály (Nagyvárad, 1634 – Zernyest, 1690. augusztus 21.) az Apafi Mihály korabeli Erdély meghatározó politikusa.

7 Herepei János (Kolozsvár, 1891. október 11. – Szeged, 1970. október 30.) erdélyi magyar művelődéstörténész, muzeológus, néprajzkutató, régész. 1938 és 1944 között a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum igazgatója.

8 A szerelvényt, amely a Székely Nemzeti Múzeum válogatott anyagát is szállította, azalatt érte bombatalálat, míg a zalaegerszegi állomáson vesztgelt.

eredeti dokumentum egy több kéz által írott, több mint négyszáz oldalas kézirat, úgyhogy az átírás paleográfaiilag is embert próbáló feladat volt. Nyilván arra törekedtem, hogy a szövegközlés minél pontosabb, minél szakszerűbb legyen. Rengeteget konzultáltam Kovács Andrással⁹ és Sipos Gáborral,¹⁰ amíg kikísérleteztük, hogy milyen módon, milyen formában kerüljön közlésre ez az anyag, emellett pedig írtam egy hosszabb lélegzetű bevezető tanulmányt is mindarról, amit az udvartartási napló, illetve Teleki Mihály udvara kapcsán fontosnak gondoltam. A kiadás, illetve az udvartörténettel foglalkozó rész megírása kapcsán néhai Jakó Zsigmond professzor úrral is volt néhány emlékezetes beszélgetésem. A tanulmányban főként arra kerestem a választ, hogy miként alakul ki és fejlődik, milyen törvényszerűségek mentén működik az az udvar, ami egy Teleki Mihály kaliberű személyiség köré szerveződik, illetve hogy egyáltalán intézményként hogyan illeszkedik az adott kor erdélyi társadalmának életébe.

Telekit sokan erdélyi kancellárként emlegetik, bár soha nem töltötte be ezt a pozíciót. Igazából az Apafi-kori politikai élet – a 17. század második feléről beszélünk – meghatározó egyénisége volt, az Erdély művelődéstörténetében nagy szerepet játszó Teleki család őse, vagyónának megalapozója, aki a Thökölyvel vívott zernyesti ütközetben esett el 1690-ben, mint Erdély főgenerálisa. Egy igen nagy hatalommal rendelkező államférfiről van szó: az 1670-es évek végétől a haláláig gyakorlatilag ő irányította az erdélyi politikát, és a vagyonszerzést illetően is igen eredményesnek bizonyult: ő lett az egyik leggazdagabb nemes, Erdély-szerte szinte mindenhol rendelkezett birtokokkal. Az efféle befolyás bizonyos reprezentációs igényekkel is együtt járt. Teleki ennek megfelelően hatalmas udvart tartott fenn, amelynek a személyzete akár a kétszáz főt is meghaladta. Kapcsolatban állt a Habsburg-udvarral, a lengyelekkel, a franciákkal, és a törökökkel is. Ennek megfelelően meglehetősen gazdag levelezési anyag maradt utána, aminek egy részét Gergely Samu ki is adta a 20. század elején *Teleki Mihály levelezése* címmel. Nyilván ha valaki ilyen fontos pozíciót tölt

9 Kovács András (Marosvásárhely, 1946. augusztus 19. –) romániai magyar művészettörténész és művelődéstörténész, 2010-től a Magyar Tudományos Akadémia külső tagja.

10 Sipos Gábor (Érszodoró, 1951. október 30. –) erdélyi magyar történész, levéltáros, egyetemi oktató, a Magyar Tudományos Akadémia külső tagja.

be, elmarasztaló vélemények is születnek róla, és ez Telekivel sem volt másképp: elég, ha csak a Cserei Mihály vagy a Bethlen Miklós által írt, meglehetősen szubjektívnek tekinthető jellemzésekre gondolunk (az igazsághoz hozzátartozik, hogy éppenséggel akadt, ami táplálja a Teleki iránti ellenérzésüket).

FELÚJÍTÁS, ÁTÉPÍTÉS, BONTÁS – A MŰVÉSZETTÖRTÉNÉSZ MUNKÁJÁNAK GYAKORLATI OLDALA

– *Említette, hogy különféle épületek felújításához készít művészettörténeti tanulmányokat. Milyen épületek felújításakor készülnek ilyen jellegű tanulmányok?*

– Általában templomokról, kastélyokról, udvarházakról, iskolákról van szó, de nyilván bármilyen épületről készülhet ilyen, aminek valamilyen szinten történelmi értéke van. Az én tevékenységem javarészt templomokkal, illetve kastélyokkal és udvarházakkal kapcsolatos, de volt már dolgom iskolaépülettel vagy például történelmi istállóval is. Korábban távolabbi helyszíneken is megfordultam, de mostanában inkább a Székelyföldre koncentrálok; egyrészt mivel itt van a lakhelyem, másrészt meg azért, mert az utóbbi időben rengeteg munkám adódott itt. Rengeteg tennivaló van Székelyföldön e téren – még abban az esetben is, ha csak egyet választ ki az ember a történelmi székek közül.

A tanulmányokat a felújítást lebonyolító cégek, pontosabban az építészek szokták megrendelni tőlem, esetenként pedig egy-egy műemléknek számító épület tulajdonosa maga fordul hozzám. Az általam elvégzett kutatás eredménye egy olyan szöveges és képi anyaggal is ellátott dokumentáció, amely az egyes objektumok történetére vonatkozó adatokat összesíti, illetve olyan ajánlásokat tartalmaz, amik pl. a restaurálást tervező építész munkáját is elősegíthetik. Tudni kell, hogy ezek a dokumentációk – mivel a hatóságok románul kommunikálnak – román nyelven készülnek. Mondhatni, hogy az utóbbi időben többet írtam románul, mint magyarul.

– *Publikál is románul?*

– Ilyen típusú tanulmányt nem igazán közöltem. Általában nagyon gyorsan kell ezeket elkészíteni, így az ember megpróbálja összeszedni

mindazt az anyagot (levéltári forrásokat, képi ábrázolásokat, terveket), amiből az adott objektum építésének történetét rekonstruálni tudja. A felsoroltakból, illetve a helyszíni vizsgálatok eredményeiből megszületik a tanulmány, de a történet sok esetben nem jut el a közlésig. Ennek részben az az oka, hogy az ilyen típusú művészettörténeti tanulmányoknak van egy megszabott struktúrája, az elsődleges szempont pedig az, hogy a tervező építész a tanulmány adatainak ismeretében úgy tudjon viszonyulni az épülethez, ahogy annak a műemléki státusa, értékei megkívánják. Ahhoz, hogy ezeket publikálja az ember, foglalkozni kellene még velük, vagy éppenséggel meg kéne várni, míg egy-egy épület restaurálása befejeződik, ugyanis a helyreállítási folyamat során is kerülhetnek elő olyan részletek, melyek esetleg a teljes képet is árnyalják valamelyest. A legtöbbször nem igazán adódik minderre alkalom, és általában van már egy következő megrendelés is, arra kell koncentrálni. Így ezek a szövegek csak gyűlnek – az én esetemben száznál is több van már belőlük –, és reménykedünk, tán egyszer majd lesz idő rá, hogy legalább egy részükkel közlés szintjén is foglalkozhassunk.

Érdeemes kitérni itt arra is, hogy nemcsak felújításokhoz, restaurálásokhoz kérnek ilyen jellegű tanulmányokat, hanem pl. bontásokhoz is – jellemzően olyankor, ha nyilvántartott műemlékek közvetlen közelében, ezek védelmi zónájában álló épületeket kívánnak lebontani, amelyek viszont nem műemlékek. Sajnos elég visszás az ide vonatkozó jogszabályi keret, de azért is nagyon nehéz ilyesmit elvállalni, mert ebben az esetben az általad elkészített tanulmánytól azt várják, mondja ki, hogy az adott épület nem képvisel különösebb értéket, tehát lebontható. Nagyon sokszor előfordul olyan helyzet is, hogy a tulajdonos szándékai szerint az adott épületnek pusztulnia kellene, viszont olyan szerkezeti megoldásai, díszítményei stb. vannak, amelyek révén egyértelműen a megóvásra érdemes épített örökség részének lehet tekinteni – és az épített örökség kifejezés itt sokkal tágabb fogalom, mint a hivatalosan elismert műemlékek listája. Ilyen esetben nem igazán tudunk mást tenni, minthogy felhívjuk a tulajdonos figyelmét az adott épület értékeire, illetve elmondjuk neki, hogy mi erről nem készíthetünk olyan értelmű tanulmányt, amely szerint a bontás elvégezhető. De hogy érthetőbb legyen: ha a tulajdonos mindenképp bontani akar, nem fizettetünk ki vele olyan dokumentációt, ami esetleg éppen a bontás ellen érvel.

- *Térjünk vissza a tudományos munkásságára. Úgy tudom, végzett kutatást egy ma már nem létező település kapcsán is.*

- Igen, így van. Egy Dobó nevű elpusztult településről van szó, és a kutatásból egy majdnem ezeroldalas kötet is született. Ez a település Erdőfüle felett volt, és valamikor a 17. század legelején hagyták el, de például a templomának és egy kápolnának a romjai ma is megvannak.

Felkértek, nézzem meg, mit lehet kideríteni egy ilyen felhagyott településről. A kötet tulajdonképpen ennek a munkának az eredményeit foglalja össze, de van benne egy részletes, a múltbéli Erdővidékkel foglalkozó rész is. A kötet magvát nyilván az elpusztult településre vonatkozó anyag és az ehhez kapcsolódó forrásközlés adja. A végeredmény egyfajta módszertani bemutatónak tekinthető arról, hogy egy ilyen munka során milyen kutatási és értelmezési feladatok merülnek fel, és hogy ezeket hogyan lehet megoldani.

- *Hogyan szerez tudomást az ember egy felhagyott településről?*

- Ez esetben nem volt itt semmi rejtély: klasszikus történetíróink - Benkő József, Orbán Balázs stb. - mind foglalkoztak Dobó elhagyásával, de a falu emléke a köztudatban is fennmaradt. A baróti székhelyű

Dobó templomának romjai

Dobó-Valál Egyesület – ők az én köteteimből is kiadtak kettőt –, kifejezetten azért jött létre, hogy a feltárást elősegítse, illetve hogy a települést beillesse a turisztikai körforgásba. A kétezres évek legelején az egyesület szervezésében még régészeti ásatásokra is sor került a falu helyén. Történtek próbálkozások a romok konzerválására, a hely népszerősítésére, de aztán egy idő után lelassult a dolog, majd le is állt.

Ami engem illet, én a 2010-es évek elején véletlenül találtam egy érdekes levéltári forrást – ez általában így szokott kezdődni. Ennek a Dobó nevű falunak egy jelentős része a Daniel család birtoka volt, és miután a település elnéptelenedett, a Danielek megpróbálták egészen rátenni a kezüket. Ugyanakkor azt is kell tudnunk, hogy a települést lakott területként ugyan elhagyták, viszont az egykori lakók a dobói beltelkekhez való jogukat, illetve a beltelkekkel járó határhasználati jogot egyaránt fenntartották. Ennek kapcsán a későbbi századokban rengeteg összeütközés volt a Daniel családdal. Hogy tovább bonyolódjon a helyzet, később létrejött ott egy remeteség is. A 19. század legelején a Danielek és az örökösök leszármazottai között a határhasználati jog miatt kitört összetűzések egyre intenzívebbek lettek, végül pedig a bíróságra került az ügy: a dobói bebírósok, vagyis a település egykori lakóinak leszármazottai beperelték a Daniel családot. Ennek a pernek fennmaradt az egyik jegyzőkönyve (perfolyama) – egyébként egy hatalmas kötet –, és benne a jogi eljárás előrehaladásával kapcsolatos feljegyzések mellett minden olyan dokumentum másolata is, amit a pereskedő felek – tehát a dobói bebírósok és a Daniel család – a saját igazuk bizonyítására bemutatnak.

Hozzá tartozik a történethez, hogy közben a Dobó-Valál Egyesület elnöke, aki az egyesület tevékenységeit szervezte, apósom lett, én pedig megemlítettem neki, hogy létezik egy ilyen jellegű forrásanyag. Ez aztán őt sem nem hagyta nyugodni, és egy idő után felmerült a kérdés, hogy mit lehetne ezzel az anyaggal kezdeni. Mondtam, hogy amennyiben van rá igény, ki is lehet adni az egészet. Ehhez nyilván egyszer számítógépre kell vinni a teljes szöveget, méghozzá a megfelelő forrásközlési szabályok alkalmazásával. Azt válaszolta, fogjak hozzá, és miután sikerült időt szánni rá, az átírás elég gyorsan meg is történt. Ezt követően fel kellett kutatni a Dobóra vonatkozó forrásokat, ezekből azonban meglehetősen kevés volt, mert hát a falut, amint említettem, már a 17. század legelején felhagyták. Persze mindenféle módszert

bevettem, amit lehetett, főleg a törvénykezési jegyzőkönyveket tekintetem át – az udvarhelyszékieket, mert a falu Bardocszékhez, Udvarhelyszéknek ehhez a filiális székecskéjéhez tartozott. Egy idő után aztán kezdett körvonalazódni, hogy mi is volt az oka a falu elnéptelenedésének. A 17. század legelejére esett az a nagyon véres, nagyon bizonytalan időszak, amikor nem lehetett tudni, hogy éppen a németek, a törökök vagy a hajdúk lesznek-e azok, akik felforgatják a vidéket, és fedél, ruházat és élelem nélkül hagynak mindenkit, akit az útjukban találnak. Dobó esetében minderre az is rátett egy lapáttal, hogy a falubeli férfiak közül elég sokan elpusztultak a miriszlói csatában.¹¹ Az ott lakók jobbnak látták, ha a hegyi faluból behúzódnak a völgyekben lévő nagyobb településekre. Mivel a későbbiekben sem költöztek már vissza, a Kormos menti falu lassan elhagyatottá vált.

A kutatás és feldolgozás során persze sok minden felmerült – kérdésessé vált például néhány olyan fogalom jelentése is, amit a korábbi szakirodalom evidenciaként kezelt. Ilyen helyzetbe kerültem például az Erdővidék megnevezéssel: szükségessé vált annak a meghatározása, hogy mit fed földrajzi értelemben, illetve hogy milyen partikularitásai lehetnek, ha bíraskodási, katonai, vagy akár egyházi értelemben használjuk a fogalmat. Mindez talán némileg megmagyarázza azt a sokak számára ismerős furcsa helyzetet is, hogy az Erdővidéknek nevezett földrajzi táj egyik része korábban Udvarhelyszékhez, a másik pedig Sepsiszékhez – később Háromszékhez – tartozott.

A könyv egy másik fejezete az egykori település területén fennmaradt romokkal – a templom, illetve a kápolna romjaival – foglalkozik, de kiemelt figyelmet szenteltem a kápolna mellett létrejött remetesség történetének is. Egészen a 18. század végéig éltek itt a települések nyüzsgésétől elhúzódo remeték. Egyesek felszentelt papokként kerültek ide – tehát a különféle szertartások elvégzésére is jogosultak voltak –, de akadtak olyanok is, akik csak egyszerűen így, a világtól elvonulva akartak élni. Olyan személyről is tudunk, akinek meggyűlt a baja hatóságokkal és emiatt került a

11 A miriszlói csata: 1600. szeptember 18-án lezajlott ütközet Erdélyben, amely során a Fehér megyei Miriszlónál a Habsburg-erdélyi sereg vereséget mért a székelyektől is segített román hadra, amelynek vezére Vitéz Mihály havasalföldi vajda volt.

remeték közé. A 18. században a katolikus egyház figyelt a remeteségekre, így számon tartotta a dobóit is.

Aztán persze a terület miatt a remeték is összetűzésbe kerültek a Daniel családdal. Azok, akik itt húzták meg magukat, egy idő után veteményeseket kerítettek be maguknak, de a föld, amire így szert tettek, jogilag más tulajdonát képezte. Tehát a remeteség is szinte folyamatos feszültségek forrásává lett, amire még csak rátett egy lapáttal, hogy ez a jellegzetesen katolikus intézmény ráadásul egy protestáns vidéken próbált gyökeret verni. A teljes képhez az is hozzátartozik, hogy a 18. században még szokásban voltak a búcsúk is a település mellett létező kápolnánál – ennek a romjai is megvannak a mai napig –, amelyek alkalmával nagyon népes sereg gyűlt itt össze, olyan nevekkal, mint a gubernátor Haller János és felesége, Daniel Zsófia. Az utóbbiak patronálták egyébként a kápolnát is, bővítését is ők finanszírozták.

A kutatás során tehát egyrészt azokat a forrásokat gyűjtöttem össze, amelyek arra az időszakra vonatkoztak, mikor még lakták a települést – ezekből nagyon kevés volt, és inkább közvetett forrásokat lehetett találni. Másrészt nagy hangsúlyt fektettem ennek az ügynek az utótörténetére is. Ami számomra különösen érdekes volt, az az, hogy a lakók ugyan elhagyták Dobót, viszont a faluhoz való jogukat fenntartották, aminek aztán a határhasználat szempontjából lettek különféle következményei. Ehhez adódott hozzá – szinte bónuszként – a remetehistória. Végül aztán II. József idején ért véget a történet: amint ismeretes, a kontemplatív életmódot folytató szerzetesrendeket felszabták, és mivel ezekkel együtt a remeteség intézményét is megszüntették, a remeték kénytelenek voltak elhagyni Dobót.

A felsoroltak mellett sok egyéb érdekes dolog is belekerült a kötetbe, mint például azok az önvédelmi stratégiák, amelyek alkalmazásával az egyes települések megpróbálták elkerülni a különféle hadak mozgásával együtt járó pusztítást. Konkrétan arról van szó, hogy mit tettek védekezésül ezek a települések, ha megtudták, hogy egy ellenséges hadsereg van a vidéken.

– *És mit tettek?*

– Legelső lehetőségként ott voltak a templomvárak: ezek kimondottan ilyen esetekre épültek. A másik védekezési mód az volt, hogy az

erdőbe menekültek az ellenség elől. De volt egy harmadik lehetőség is: váltságdíj fizetésével kerültek el a bajt. 1603-ban a miklósvárszékiek háromszáz forintot fizettek a vidéken átvonuló Rác György nevű kapitánynak, hogy katonái ne dűlják fel a környékbeli telepùléseket.

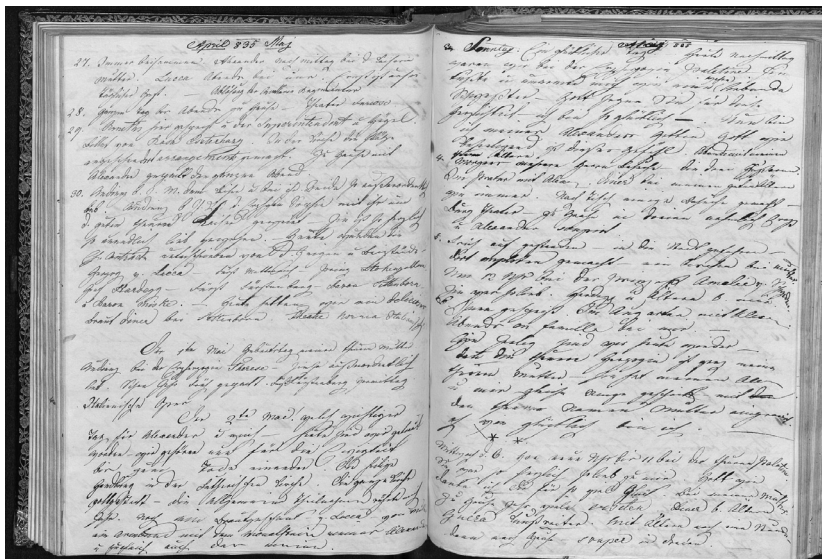
A felsoroltak mellett a Dobó ügyében a már említett vaskos perfolamot is teljes egészében közöltem. Ez azért érdekes, mert tele van tanúvallatásokkal a határhasználatot illetően, de az is követhető belőle, hogy a Dobóból elköltözött lakosság élete hogyan alakult a későbbiekben – hogy ezek a személyek hogyan illeszkedtek be más telepùlések életébe, illetve hogy miként éltek dobói birtoklási jogukkal a továbbiakban.

– *Úgy tudom, van egy Rhédey Claudiára vonatkozó kutatása is. Hogyan kezdett éppen vele foglalkozni?*

– Ez egy meglehetősen izgalmas feladat volt. A tevékenységem – főleg az utóbbi években – elágazott egy másik irányba is: néha különféle kiállítások történeti alapvetését is rám bízzák. Ez a következőképpen szokott történni: van egy adott tematika, amire a kiállítást fel kellene építeni. Engem ilyen esetekben általában a kiállítás kurátora keres meg, én pedig megnézem, hogy az adott témakörhöz milyen történelmi források (dokumentumok, festmények stb.) léteznek, és igyekszem bármi olyasmit találni, ami akár információként, akár képanyagként hasznosítható. A miklósvári kastélynál az építéstörténettel kapcsolatos kutatásokat végeztem el, az olaszteleki kastélyban, illetve a nagyajtai unitárius templomvárban létrehozott kiállítások esetében a történeti adatokat szolgáltattam én, de ugyancsak én végeztem el az elkészítendő anyagok történelmi ellenőrzését is.

Erdőszentgyörgyön már 2019 óta létezik egy Rhédey-kiállítás. Amikor ennek előkészítése során Kinda István néprajzkutató felkért a történeti anyag összeszedésére, kiemelt óhaj volt, hogy Rhédey Claudiáról minél több információt gyűjtsek össze. Claudia kapcsolata az angol királyi házzal sokak számára ismert, és ez Erdőszentgyörgyön különféle eseményekben meg is nyilvánult: Claudia unokája, Viktória Mária walesi hercegné 1905-ben emléktáblát helyezett el nagyanyja emlékére a telepùlésen, aztán 1935-ben – már Mária királynőként – a templom felújítását is támogatta. 2008-ban Károly herceg tett látogatást itt – mint tudjuk, azóta már belőle is király lett. Mindez igen

vonzóvá tehetné a kiállítást a nagyközönség számára, viszont az a probléma, hogy magáról Claudiáról néhány anekdotikus jellegű információn, történeten kívül alig tudunk valamit. Ez volt a helyzet, mikor a kutatást elvállaltam. Először a romániai és magyarországi levéltárakat néztem végig, és sikerült is némi információt szerezni Claudia életére, illetve az életében bekövetkező különféle eseményekre vonatkozóan, ez azonban a mi céljainkhoz nagyon kevésnek bizonyult. Közben persze telt az idő, én pedig egyre kényelmetlenebbül éreztem magam, hogy nem tudok olyan minőségű információval előállni, amilyennel szeretnék. Emiatt aztán kibővítettem a kutatás körét, és Claudia férjének, Alexander von Württemberg hercegnek a vonalán is megpróbálkoztam a kereséssel. Ez viszont telitalálatnak bizonyult, ugyanis a Württemberg-ház Stuttgartban őrzött iratanyagában rátaláltam Claudia 1833–1839 között vezetett személyes naplójára, amelynek a bevezető részében gyermekkoráról is olvashatunk egy rövidebb visszatekintést. Mindehhez csak az interneten elérhető különféle digitális adatbázisok, levéltári nyilvántartások kellettek – az is igaz viszont, hogy a keresést német nyelven kellett lebonyolítani.

Oldalak Rhédey Claudia naplójából

A napló digitális másolatát viszonylag gyorsan megszereztem, de a kiállítás megnyitását már nem lehetett elodázni, így a megszerzett új információkat ekkor még nem tudtuk teljes mértékben hasznosítani. Viszont a feladat adott volt: hogyha egyszer van egy ilyen jellegű személyes forrásunk, akkor azzal nyilván kezdeni kell valamit. Így elmondva persze könnyebbnek tűnik a dolog, mint ahogyan az a valóságban történt, de például amikor a digitális változatot megkaptam, kicsit azért fogtam a fejem, hogy mi lesz ebből: a teljes szöveg németül íródott. Körülbelül négyszáz oldalról van szó, Claudia ugyanis még férjhezmenetele előtt kezdett naplót vezetni, és csak halála előtt pár évvel hagyta abba. Az utolsó évek bejegyzései – feltehetőleg amiatt, mert a gyermekeivel is foglalkoznia kellett – talán nem annyira rendszeresek, de a korábbi időszakban mindennap részletesen leírta, mi történt vele: hogy hová ment, kivel találkozott, milyen színházi darabot látott, mit olvasott, melyik tanárától mit tanult éppen, vagy hogy hová jártak kirándulni. Amint a szövegből kiderül, baráti viszonyt ápolt például I. Napóleon francia császár örökösével, Reichstadt hercegével is.

A kéziratral kapcsolatos feladatok kapcsán azt még el kell mondanom, hogy az egész napló régies – gótikus – modorban íródott. Mivel nekem volt némi idevágó tapasztalatom, úgy döntöttem, én fogom átírni. Ezt amiatt is szükségesnek tartottam, hogy minél jobban megismerjem a tartalmát. Lefordítani viszont már nem merészeltem: erre a feladatra végül inkább volt némettanárnőmet, Boér Laurát kértem fel.

– *Már el is készült a fordítás?*

– Igen. Most már ott tartunk, hogy megvan a napló német szövegének digitális átírata, elkészült ennek a magyar fordítása is, és most zajlik Claudia életének a történelmi módszerekkel való feltárása. Az életrajzot én írom. A német szöveg tüpontos fordítására azért sem mertem volna vállalkozni, mert akkor még úgy ítélt meg, nem mozgok elég otthonosan a német nyelvben (az átírás során és a fordítás ellenőrzésekor szerzett tapasztalatok birtokában talán ma már belevágnék). Volt viszont egy másik szempont is, amit fontosnak tartottam a fordításnál: Claudia fiatalon, húsz-huszonegy éves korában kezdte vezetni a naplót, és emiatt úgy gondoltam, szerencsésebb, ha egy nő ülteti át

magyarra a szöveget, különösen hogy akadhatnak benne olyan részletek is, amelyeket esetleg én férfiként nem megfelelően értelmeznék.

Nem mondom, hogy kezdetben nem voltak aggályaim a majdani közreadás miatt. Felmerült bennem, vajon egy alig huszonegy éves fiatal lány mindennapi feljegyzései tartalmaznak-e elegendő értékes és érdekes információt ahhoz, hogy azokat közölni is érdemes legyen, azonban a szöveget megismerve a legtöbb fenntartásom eltűnt. Az írásmód sokszor nagyon lakonikus, a műfaj természetéből adódóan gyakoriak az ismétlődő bejegyzések is, de ezek szerencsére leíró részekkel és különféle fejtegetésekkel váltakoznak. A szöveg pedig egyértelműen segít közelebb kerülni Rhédey Claudiához.

– *Mikorra várható a napló kiadása?*

– Jó ideig gőzerővel dolgoztunk rajta, aztán idén kissé lelassultak a dolgok – a munka viszont nem állt le.

– *Mi az téma, amivel kutatásai során leggyakrabban találkozók?*

– A tevékenységem legnagyobb szeletét a különféle templomokkal kapcsolatos kutatások teszik ki. Említettem korábban néhány ismeretebb kastélyt, ahol dolgoztam, de igazából sokkal gyakoribbak a templomok kutatásával kapcsolatos feladatok. Ebben az esetben is el kell készíteni az építéstörténeti tanulmányt, és a falkutatás során meg kell keresni, vannak-e olyan korábbi műrészletek, amelyek mindeddig rejtve maradtak az ember szeme előtt.

Foglalkoztam a rugonfalvi református templommal, a felsőboldogfalvi református templommal (ez a kutatás lassan kötetté is terebélyesedik), a székelyudvarhelyi belvárosi református templommal (ezzel kapcsolatban is születőben van egy hosszabb lélegzetű tanulmányom), a székelyudvarhelyi unitárius templommal (ami a Pákei Lajos által tervezett centrális unitárius templomok kutatásának fontos objektuma), a kálnoki unitárius templommal, a bodoki református templommal és a lemhényi Szent Mihály-hegyi római katolikus templommal (ez éppen felújítás alatt áll, és a munkálatokkal párhuzamosan folyik a kutatás is). Ugyancsak most dolgozunk a felsőrákosi unitárius templomon, illetve a bibarcfalvi református templomon. Az idén emellett megkutattam a zoltáni Haller-kastélyt, és készülőben van egy tanulmányom a zabolai Mikes-kastélyról. Természetesen vannak ezeken kívül még

egyéb terveim is, és a korábról feltorlódot munkáimat is szeretném kiegészítgetni és befejezni (ezek főleg a koronavírus-járvány alatti kutatási nehézségek és egy digitális adatvesztés miatt maradtak el).

A különféle épületekkel kapcsolatos kutatások során mindig kerül elő valami látványos részlet, de az is tény, hogy nekünk nagyon sokszor egy egyszerű elfalazott nyílás is fontos, mivel megmagyarázhat egy korábban érthetetlen állapotot. Viszont az agyagfalvi református templomban folytatott kutatás során halmozva jöttek az eredmények. Ez egy viszonylag ismeretlen templom volt, korábban főként néhány gótikus faragványa miatt tartotta számon a szakirodalom. Én 2019-ben fogtam hozzá a templomot érintő kutatómunkához, összegyűjtöttem a levéltári forrásokat, és nyilván megnéztem falszövegeteket is, főként az épület falainak kapcsolódási pontjait. A szentélyrész restaurátori kutatása során rögtön kiderült, hogy az északi oldalon falképekkel díszítették a falfelületeket. A szentély kvalitásos, reneszánsz ízlésű falképekkel (Utolsó vacsora, Krisztus az Olajfák Hegyén, Pieta stb.) van kifestve – ezeket egy szintén most előbukkant felirat alapján 1498-ra datáltuk. Mindez azért is izgalmas, mert a kutatás során az előképek egy részét is sikerült már megtalálni. És ez még nem minden: a hajó északi falán a Szent László-legenda értelmezhető töredéke bukkant elő, a déli falon pedig kívül-belül középkori falképeket tártak fel. Faragott és festett szentségtartó fülke, boltozatot tartó gyámkövek maradványai, faragott sekrestyeajtó-keret, festett feliratok is előbukkantak a későbbi vakolatok alól. A templomnak emellett a 18. század első felében, de több periódusban készült festett kazettás mennyezete is van. Terveink szerint az agyagfalvi restaurátori munkálatok befejezésével egy helytörténeti kötet is el fog készülni.

– *Mit jelent az előkép kifejezés, amit a falképek kapcsán említett?*

– Tudnunk kell, hogy amikor egy festőt megbíztak egy munka elkészítésével – azaz egy-egy jelenetnek a falra vagy éppen egy táblaképre történő megfestésével –, legtöbbször sem a jelenet kompozícióját, sem a benne szerepeltetett alakokat nem ő gondolta ki, hanem valamilyen korábbi mintát követett. Ezt elejébe tehetta a megrendelő is, aki azt mondta, ilyet szeretnék, de ilyen mintákkal rendelkezhetett maga a festő is, aki pl. a szóban kifejezett óhajnak megfelelő minta vagy előkép alapján készítette el a festményt. Mindez leginkább a

grafikai sokszorosítással – a fa- és a rézmetszés technikájának elterjedésével – függ össze (ez a 15. század végén, a 16. század legelején következett be). Az ilyen jellegű falfestményeknél, mint amilyenek az agyagfalvi szentélyben is előbukkantak, nagy esély van arra, hogy metszetben is meg lehet találni az illető jelenetek eredetijét vagy mintáját. A metszetekhez használt dúcok segítségével ugyanis nagy számban lehetett nyomatokat készíteni, és mivel ezeket bárki megvásárolhatta, illetve könnyű volt őket szállítani, viszonylag gyorsan el is terjedtek. Ennek a technikának köszönhetően egy-egy Dürer- vagy Martin Schongauer-féle kompozíció pár év alatt egész Európában hozzáférhetővé válhatott. Agyagfalván a szentély 1498-ra datált falképeinek egyes részleteinél ki tudtam mutatni, hogy azokhoz Martin Schongauernek még az 1490-es évek előtt készített metszetei szolgáltak mintául. Ez pedig művészettörténeti szempontból is nagyon izgalmas felfedezés, ugyanis így követni lehet, hogy egy bizonyos ikonográfiai elem földrajzilag hogyan terjedt el.

– *Köszönöm a beszélgetést.*

FEHÉR JÁNOS FONTOSABB PUBLIKÁCIÓINAK JEGYZÉKE

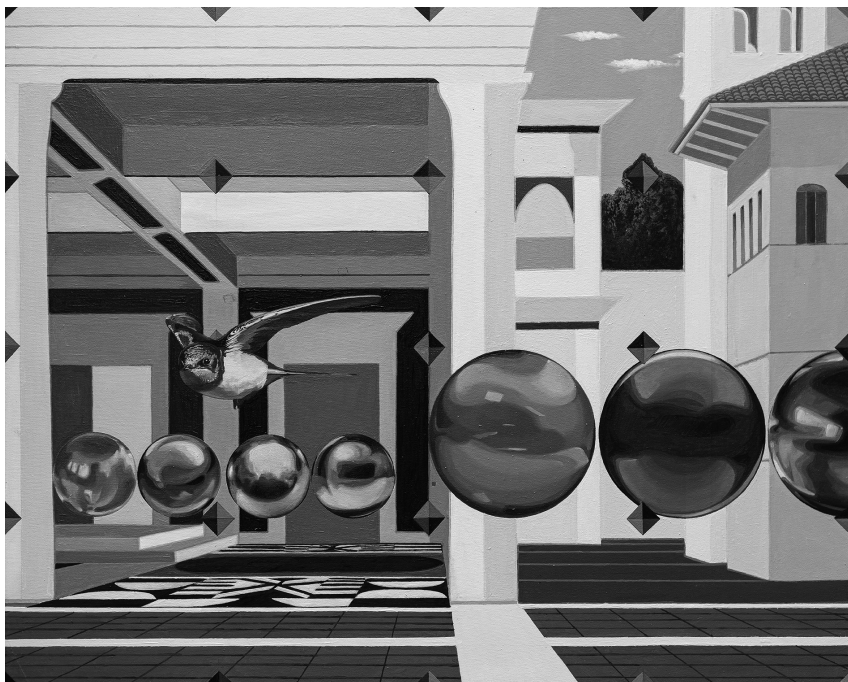
- Teleki Mihály udvartartási naplója (1673–1681)*. Bevezetővel, jegyzetekkel és mutatóval közzéteszi Fehér János. *Erdélyi Művelődéstörténeti Források* 5. Kolozsvár, 2007, Enzt Géza Művelődéstörténeti Alapítvány.
- Fehér János: *A vargyasi Daniel kastély*. *Híres Helyek* 1. Barót, 2009, Tortoma Könyvkiadó.
- Fehér János: *A nagybaconi református templom*. *Híres Helyek* 2. Barót, 2011, Tortoma Könyvkiadó.
- Fehér János: *Az alsórákosi kastély*. *Erdélyi Műemlékek* 49. Kolozsvár, 2013, Transsylvania Nostra Alapítvány – Kriterion Könyvkiadó.
- Fehér János: *Dobó – Egykori elepülés a Kormos mentén*. *Erdővidéki Történelmi Adatok* 1. Barót, 2014, A Dobó-Valál Egyesület kiadása.
- Fehér János: *A bölöni unitárius templomvár*. *Erdővidéki Történelmi Adatok* 2/1. Barót-Bölön, 2015, A Dobó-Valál Egyesület és a Bölöni Unitárius Egyház-köztség kiadása.
- Fehér János: *Az olaszteleki Daniel-udvarház és 17. századi falképei*. *Korunk*. 2015, III. folyam. 1. sz. 44–55. p.
- Fehér János: *Az olaszteleki Daniel-kastély és 17. századi falképei*. *Olasztelek*, 2016, Daniel Kastély Egyesület.

János Fehér: *Castelul Daniel din Tălișoara și picturile sale murale din secolul al 17-lea / The Daniel Castel in Tălișoara and its 17th-century Wall Paintings.* Tălișoara–Csíkszereda [Miercurea Ciuc], 2016, Asociația Castelul Daniel/Daniel Castle Association–Alutus.

Társszerzőként:

Fehér János – Gyöngyössy János – Pál János: *Adatok Homoródszentmárton történetéhez.* Piliscsaba, 2017, Iosephinum Fejlesztéséért Alapítvány.

Fehér János: *A székyderzsi unitárius templom nyugati kőkarzata.* *Lustra.* Székelyudvarhely, 2019, VI. évf. 2. szám. 26–34. p.

Hupertér, 2022
(100 x 80 cm, olaj, vászon)